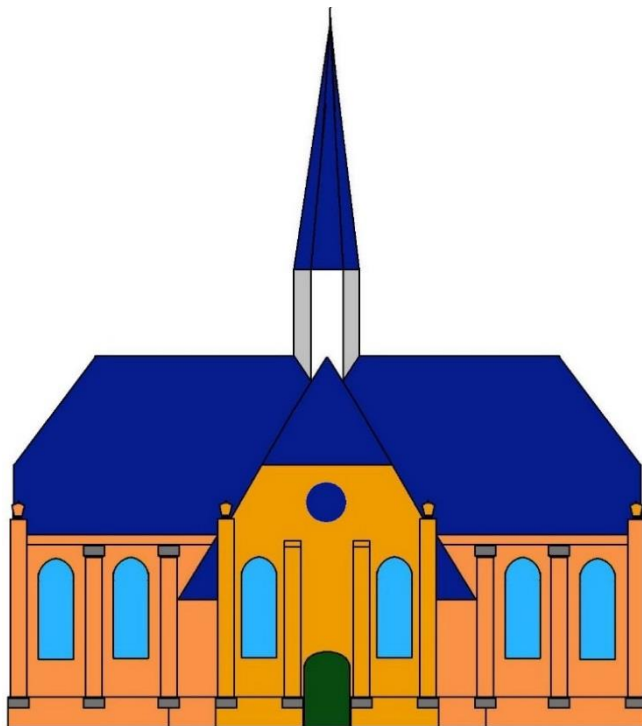

DE KRUISKERK VAN 'T VEEN

DE PRACHTIGE KERK UIT DE JAREN 1652-1766

©Albert Metselaar, 2016 albertmetselaar@home.nl

Waar we nu de Grote Kerk van Hoogeveen vinden, heeft in de periode

1652-1766 een kruiskerk gestaan. Dit type kerk wordt zo genoemd vanwege het kruisvormige grondvlak. In 1766 werd hij flink verbouwd. Dat gebouw is in 1801 en 1804 uitgebreid tot de kerk die we nu op die plaats vinden. We maken hier kennis met het oorspronkelijke gebouw. Links: een reconstructie.

Roelof van
Echten stichtte
de kolonie
Ossehaar, liet

een herberg op het Hooge Veen bouwen, en trachtte Echten uit te laten groeien tot kerkdorp. Met de kolonisatie van het Hoogeveen hield hij zich nauwelijks bezig. Na zijn dood (1643) verlegde zijn zoon Johan van Echten (1618-1661) de aandacht van het dorp Echten naar het ontwikkelen van de volksplanting op het Hooge Veen. De Van Echten's hadden door de conflicten met Roelof enige tijd buiten ieder overleg gestaan. Johan van Echten was na een nieuw akkoord met de andere participanten van de Compagnie van 5000 Morgen weer volledig deelgenoot aan de ontwikkelingen op het Hoogeveen, zodat hij nu ook voor die gemeenschap aan een kerk zou kunnen werken. De plaats waar de kerk gebouwd zou worden was oorspronkelijk ongedeeld eigendom van Roelof van Echten en de Bontincks, zijn schoonfamilie. De deling van de velden van de Bontincks en de Van Echten's was al voor 1645, en in 1645 werd de boedelscheiding tussen de erfgenamen van Roelof van Echten afgerond. Dat jaar werd ook het stuk grond

aangewezen waar de kerk ge-bouwd zou kunnen gaan worden, als het geld daarvoor rond zou kunnen komen. De concrete voorbereidingen startten al in 1646, getuige de levering van 2000 ge-le stenen op 15 oktober 1646. De ondergrond kon veenvrij worden gemaakt, de turf kon verkocht worden en de stenen konden in 1646 worden geplaatst op de vrijgemaakte ondergrond. In die dagen ontstond ook voor het eerst een fonds om de kerk uit te bekostigen. Het fonds voor kerk, school en armen. Ook dat is niet door Roelof in het leven geroepen, maar eveneens door zijn zoon Johan.

Johan van Echten was vindingrijk als het ging om geld en materiaal. In 1647 vroeg en kreeg hij toestemming om stenen te halen van de vervallen huizen en kerk van het voormalige klooster Dikninge, bij De Wijk. Er zijn al met al stenen in de eerste kruiskerk van Hoogeveen verwerkt, die stammen uit de middeleeuwen, en waar omheen vele eeuwen geleefd, gewerkt, gezongen en gebeden is. In Dikninge waren relieken van de heilige Katharina. Dat maakte ook de muren er omheen tot bijzondere stenen, binnen het volksgeloof. Voor Johan van Echten gold dat het materiaal de kosten van de kerk-bouw konden drukken. Dat was het belangrijkste.

***Het 'heilige'
grondkruis ligt
er nog steeds.***

***De middel-
eeuwse ste-
nen van de
fundamenten
van de kruis-
kerk van
Hoogeveen
waren weer
even zicht-
baar, toen de
oude Her-
vormde Kerk
in de jaren
1967-1969
werd geres-
taureerd.***

Hoe moeilijk het was om geld te vinden voor de bouw en het bouwmaterial blijkt wel uit de vaak jarenlang volgehouden pogingen van leveranciers om hun waren betaald te krijgen. Het toppunt is de correspondentie over een in 1653 geleverde partij lood, die in 1685 nog steeds niet betaald was. Bij de andere participanten van de Compagnie van 5000 Morgen hoefde Johan niet om geld voor de kerk aan te komen. Toen de Hollanders in 1648 gevraagd werden om mee te betalen aan

de bouw van de kerk, weigerden ze pertinent. Eerst zouden ze al de venen en ondergronden overgedragen moeten hebben, die ze van Roelof hadden gekocht. Dat was namelijk nog steeds niet gebeurd. Wel steunden de Hollanders als directeurs van de Algemene Compagnie van 5000 Morgen de pogingen om elders geld voor de kerk bij elkaar te krijgen, wat uiteindelijk met veel moeite is gelukt. Stimulerende kracht achter de eerste kerk van Hoogeveen was dan ook vooral Johan van Echten. Aannemer van de bouw werd mr. Egbert van Benthem, zoon van Gerrit van Benthem, stadstimmerman te Hasselt, die ook jarenlang zijn best heeft moeten doen om zijn arbeid betaald te krijgen. Zijn vader, meester Gerrit van Benthem werkte al vanaf het begin van Echtsens-Hoogeveen in dit gebied (zeker al vanaf 1635) en was vele jaren de vaste aannemer voor verlaten en andere werkzaamheden van de Compagnie van 5000 Morgen. Op 26 december 1651 ondertekenden Egbert en Heer Johan van Echten een contract, waarin afspraken werden gemaakt over de bouw van de kerk. In het contract wordt gesproken van "*Egbert Gerrits, timmerman*". Hij zou een "*neie karke*" maken "*in 't Hooge Echtingerveen*". In het contract zijn veel woorden opgenomen die we nu als Drents zouden benoemen. Het werd dan ook opgemaakt in een tijd dat het ABN nog niet bestond, en de Nedersaksische volkstaal, het Drents, de taal van iedereen was.

Wat betreft het begin van de bouw van de kerk werd afgesproken om een start te maken in het voorjaar van 1652, zo gauw weer en wind daartoe de gelegenheid gaven. Egbert Gerrits van Benthem mocht gebruik maken van een lading eikenhout, die op dat moment al in het veen aanwezig was. Was dit aangevoerd, of was dit een deel van de bomen van het Kinholt? De opdrachtgevers zouden zorgen voor steen, kalk, pannen, lood, leien en glazen (in de ramen), al het andere wat nodig was moest de aannemer zelf leveren. De aannemer ontving voor zijn werk 2250 carolusguldens, en drie rosenobels voor de armen. Om er zeker van te zijn dat de kerk goed opgeleverd zou worden, werd afgesproken dat onpartijdige timmerlieden en metselaars de kerk bij oplevering zouden keuren. We vinden ook nog enige afspraken over de termijnen van betaling in het contract. Bij de ondertekening noemt de aannemer zich 'Egbert van Benthem', de naam waaronder hij het best bekend werd.

De bouw zal nog niet direct begonnen zijn. Het was eerst nog wachten op geschikt weer. Zo kon het gebeuren dat op 14 april 1652 een tweede contract tussen Heer Johan van Echten en meester Egbert van Benthem werd gesloten. In dit contract werd aangegeven dat de kerk moest worden gebouwd volgens een bestek van architect Henrik Rusius. Het gebouw werd in dit contract omschreven als 81 voet breed, in het buitenwerk. Als er al fundamenteën waren gelegd was er niets meer af te spreken over de breedte, dat was dan al gebeurd, dus de bouw moet pas daarna van start zijn gegaan. Weer en wind zullen een eerder begin niet toegestaan hebben. "*Anno 1652 gebouwt*", staat er op een steen op de huidige Hervormde kerk. De steen is niet afkomstig uit de eerste kerk, maar werd pas aangebracht in 1766. In de 18de eeuw had men de beschikking over dezelfde archiefstukken die ons nu ook nog ter beschikking staan, zodat ook toen de conclusie getrokken kon worden dat de werkzaamheden aan het gebouw in dat jaar begonnen moesten zijn.

Hendrik Rusius was in 1624 geboren in de pastorie in Ruinen, waar zijn vader Johannes predikant was. Zijn voorgeslacht kwam uit het Franse Lotharingen. Overgrootvader Bernhard Ruse vluchtte daar weg omdat hij als aanhanger van Calvijn vervolging vreesde. Hij werd prediker in Gildehaus, Bentheim. Johannes Rusius was predikant te Emmen en Ruinen. In het begin van zijn predikantschap in Drenthe waren er verdenkingen van Arianisme, oftewel: hij zou niet goed Gereformeerd zijn maar Remonstrants. Hij werd echter vrijgesproken van die verdenking en toen er nieuwe problemen rezen hebben Ridderschap en Eigenerfden hem onmiddellijk aanbevolen voor een nieuwe standplaats in Drenthe. Kortom, van een Remonstrant was geen sprake, maar een nieuwe gemeente was wel wenselijk. In 1623 kwam hij naar Ruinen. Zijn zoon Hendrik was de jongste van zeven kinderen. Hij kreeg een opleiding als militair en vestingbouwer. De kerk van Hoogetveen zal een van zijn eerste opdrachten zijn geweest. Nadien klom hij als militair in rang op tot luitenant-generaal van het koninklijke leger van Denemarken en Noorwegen. Hij werd in de adelstand verheven. Tussendoor was hij nog regelmatig in Nederland. Hij ontwierp als 'capitein-ingénieur van de stad Amsterdam' de eerste huizen op Kattenburg. In 1672 droegen de staten van Stad en Lande van Groningen hem de versterking van de forten op. Hij overleed op 55-jarige leeftijd in 1679. Zijn lichaam werd bijgezet in de grafkelder van de Onsta's in de kerk van Sauwerd, waar hij in het bezit was van de heerlijkheid Sauwerd en het slot Onstaborg.

In 1652 werd er volop gewerkt aan het gebouw, als we afgaan op het contract van Roelof van Echten met Egbert van Benthem en de vele gespecificeerde rekeningen en andere notities met betrekking tot dat jaar. Eén daarvan is die van 28 juni 1652, die extra aandacht verdient. Op die datum heeft Johan van Echten werk uitbesteed aan meester Egbert Gerrits (van Benthem), voor het maken van basementen en kapitelen van Bentheimer zandsteen. Voor het werk zou meester Egbert Gerrits 225 carolusguldens ontvangen. De basementen en kapitelen waren bedoeld voor de nieuwe kerk. Het onderste gedeelte van de muur was extra dik, en werd de lijst genoemd. Dit is ook nog te zien aan de huidige kerk. Bovenaan de lijst zouden enkele stukken zandsteen (basementen) worden geplaatst, op die plaatsen waar een verdikking in de muur omhoog zou lopen, de zogenaamde pilasters. Bovenaan de kapitelen, tegen de verdikking van de muur onder de dakrand, zaten ook stukken zandsteen (kapitelen). Een pilaster leek zo net een ingemetselde pilaar. Als Johan van Echten nog op 28 juni het maken van de basementen en de kapitelen uitbesteedt, dan is de kerk op dat moment waarschijnlijk nog maar amper boven de grond uit geweest. Het gebouw was toen nog niet veel meer dan fundamenteën. Pas na het gereedkomen van de basementen, in augustus of september 1652, kon de lijst worden afgewerkt. De stukken zandsteen die meester Egbert Gerrits voor de kerk vervaardigde, werden later schoongebikt en verwerkt in de diverse verbouwingen. Ze zijn nog steeds in de kerkmuren aanwezig, maar we weten helaas niet welke uit 1652 stammen en welke later als aanvulling daarop werden vervaardigd. Tegen de winter van 1652-1653 stonden er hooguit een flink deel van de muren, maar het gebouw was nog lang niet af. Het meeste werk werd verzet in 1653. Eind 1653 leek de kerk onder dak te kunnen komen. Johan van Echten schreef op 13 oktober van dat jaar een

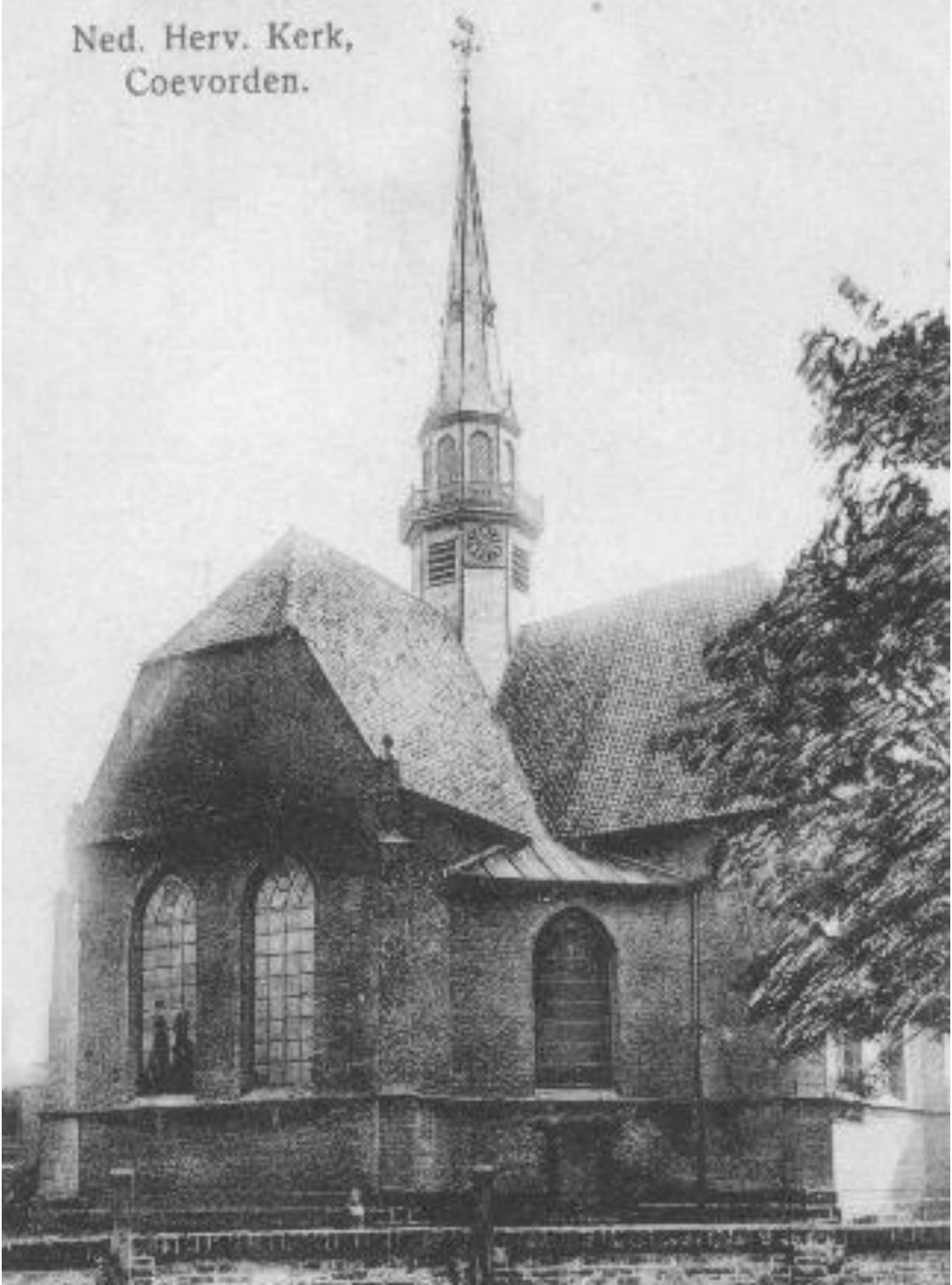
bedelbrief aan het landschapsbestuur, in de hoop een financiële bijdrage te kunnen krijgen in de kosten van materialen, timmerlieden en metselaars. Als er geld zou zijn, zou de kerk binnen de 14 dagen dicht kunnen zijn. Met het oog op de komende winter was dat hard nodig, want het slechte weer zou grote schade aan het gebouw kunnen brengen. Het dichtmaken van het dak zal gelukt zijn, want we horen er niet meer over. We kunnen het gebouw dan ook vanaf eind 1653 als overkapt en dicht beschouwen, maar af was het nog zeker niet. Het gebouw werd pas in 1658 opgeleverd. Voor zover we kunnen spreken van een opgeleverd gebouw. Het gebouw toonde nog zoveel gebreken dat het 1697 zou moeten worden, 45 jaar na het begin van de bouw, voordat alles redelijk in orde was. Reden van dit trage verloop van de afbouw: geldgebrek. Er werd net zolang aan de kerk gebouwd tot al het geld op was. Nadien werden verbeteringen pas weer ter hand genomen als er weer financiën waren.

Hoe vindingrijk Johan van Echten was in het vinden van geld, blijkt wel uit zijn 17de eeuwse vorm van sponsoring. De ramen waren verdeeld in tientallen kleinere ruitjes, die samen één groot glasoppervlak maakten. Dat moest wel, omdat men toentertijd geen grote glazen kon maken. Johan van Echten liet op één van die ruitjes de naam van de stad Hasselt zetten, de thuisplaats van de uitvoerder. Vervolgens werd het stadsbestuur van Hasselt een brief gestuurd:

“Erentfeste Achtbare Wijze Voorzienige en zeer Discrete Heren, Mijne Heren! Alzo 't God beliefd heeft, zekere plaats, het Hooge Echtersveen genaamd, in de jurisdictie Echten, met toelopende aanwas van mensen alzo te zegenen, dat dezelve zo groot al is geworden, dat ik daardoor bewogen ben geworden, een nieuwe kerk of Godshuis aldaar te laten bouwen, ten dienste van de ware Gereformeerde Christelijke Religie en tot voortplanting van Christi Gemeente en dezelve tegenwoordig voltrokken zijnde, zo heb ik de vrijheid genomen en mij de eer gegeven een glas met namen de stad Hasselt daarin te laten zetten, om tot gedachtenis en memorie van de nakomelingen te kunnen dienen en strekken dienst vriendelijk biddende en verzoekende UEd. Achtbaren willen gelieven, dat kleine zijnde bedongen voor 24 Carolus gulden aan toonder dezes goed te doen, waarvoor ik en de gezamenlijke ingezetenen ten grootsten dienst- en dankbaarheid zullen betonen, overbodig, des verzorgd zijnde naar ons vermogen dergelijke of andere vergelding te doen, sluitende bevele U Achtbaren in de H. Protectie Godes, verblijvende Mijn Heeren UEd. Achtbaarh; verobliseerden Dienstwilligen Vriend en Dienaar J. van Echten. Echten deze 20 april 1658.”

**De kruiskerk van Coevorden, zelfde bouwperiode,
zelfde architect. Na het exterieur nemen we een kijkje in het gebouw zelfs.
Rechts het doophek, bij de preekstoel. Dat hadden we in Hoogeveen ook.
Een orgel was er op het Hoogeveen niet. Na een blik op de Coevorder
toren gaan we over naar de kruiskerk van Groningen.**

Ned. Herv. Kerk,
Coevorden.

Een prachtig trapsgewijs opgebouwd torentje, zoals op de kerk in Coevorden of de Nieuwe Kerk in Groningen, zo ongeveer heeft de eerste toren van Hooageveen er ook uit gezien. En als we die niet hadden afgebroken in 1804, dan hadden we daar natuurlijk ook het uurwerk in gebouwd, en uiteindelijk de klok.

Ook andere steden en instanties hebben een dergelijke brief gehad. De sponsoring werkte goed. Volgens overleveringen, in 1873 te boek gesteld door Jan van der Veen Azn., was het kerkgebouw uiteindelijk rijk aan bovengenoemde kleurrijke glazen. Het glaswerk bleef doorlopend aandacht vragen. Omstreeks 1695 was Moses de Jode, waarschijnlijk identiek aan Moses Benjamins, hierbij betrokken. Voor het 'verloden van 24 glazen in de kercke' ontving hij 30 caroliguldens. Verder leverde hij 249 ruiten en nog vier nieuwe glazen. Totaal voor een bedrag van f 52,1,-. In juli 1700 leverde hij 3 ½ spint kalk, ook voor bouwwerkzaamheden of onderhoud.

Johan van Echten overleed op 6 augustus 1661. Mede door het dubieuze grond- en veenbeleid van zijn vader had hij grote schulden gehouden. Een deel van de schulden betrof de kerk. Op 13 juli 1650 tekende Johan van Echten een schuldbekentenis aan Gerrit van Benthem voor 1300 caroliguldens. Om zijn schuldeiser toch enigszins tegemoet te komen betaalde Johan van Echten op 20 augustus 1660 een klein deel van zijn schuld af in natura. Hij leverde voor 310 caroliguldens aan rogge, boekweit, enkele "beesten" van de meiers (koeien) en wat geld. De 9^e oktober 1663 werd geconstateerd dat er nog 990 caroliguldens schulden waren, die inmiddels waren belast met een bedrag van 148 caroliguldens aan rente.

Van de eerste Hervormde kerk van Hooageveen kenden we lang alleen een plattegrond, gemaakt in november 1761 door timmerman Jan Hartman. De plattegrond kwam overeen met de funderingsresten die bij de restauratie (1967) onder de vloer van de huidige kerk werden gevonden. De eerste kerk van het dorp was een kruiskerk in de vorm van een Grieks kruis, met een plattegrond van een kruis met vier gelijke armen. Soortgelijke kerken staat nog steeds in Coevorden en Groningen en al deze kerken stammen uit het midden van de 17e eeuw. In het Rijksarchief te Assen wordt een omvangrijke collectie kaarten bewaard. Daaronder zijn ook 17e en 18e eeuwse kaarten waar het toen nog prille Hooageveen op wordt aangegeven. Om aan te geven welke plaats op de kaart het betrof, werd soms een opmerkelijk gebouw uit die plaats ingetekend. Zo komt het voor dat zowel van Coevorden als van Hooageveen de kerk in het klein is uitgetekend, beide met gelijke tekeningetjes. Een mooie miniatuur van de Hooageveense kruiskerk vinden we op een kaart uit 1734, gemaakt door Gerrit Vos en Hendrik Hesselink. De Hooageveense kruiskerk werd weergegeven met een toren in het midden, net als de kruiskerken van Coevorden en Groningen.

Een tekening van de Coevorder kruiskerk uit 1876 toont ons een gebouw dat geplaatst kan worden op de Hooageveense plattegrond uit 1761. In beide gevallen is de architect Hendrik Ruisius. De conclusie kan niet anders zijn dan dat de in dezelfde periode gebouwde kerken van Coevorden en Hooageveen sterk op elkaar leken, al waren ze niet identiek, en dat ook in de kruiskerk van Groningen herken-

ningspunten zitten. Het ging om een gelijkend soort kerk. De Hoogeveense kruiskerk had een lengte van 24 meter. Het muurwerk was waarschijnlijk 6,75 meter hoog. De schuine gedeelten tussen de hoeken, de armen van het kruis, waren 2,38 meter. De dikte van de muren van de Hoogeveense kruiskerk was 'maar' 0,65 meter. Vaak waren ze bij dergelijke bouwwerken dikker. Om de muren stevig te maken, werden overal pilasters aangebracht. Door deze constructie, door alle latere kerkverbouwers in Hoogeveen overgenomen, kon men veel bakstenen besparen, en kon men goedkoper bouwen dan in Coevorden het geval was. Door het overnemen van deze constructie, tot op het huidige bouwwerk, heeft een belangrijk aspect van de bouwstijl van de architect Henric Husius tot op de dag van vandaag weten te overleven.

De toren werd direct bij de bouw toegevoegd. In het bouwcontract van Johan van Echten met aannemer Egbert Gerrits van Benthem is ook al sprake van het torentje van de kerk. Men spreekt dan over een torentje met vier piramiden, uitgetekend door de aannemer zelf. Wat we ons bij die vier piramiden moeten voorstellen is niet duidelijk. Het zal in ieder geval een sierlijk torentje zijn geweest. Het torentje werd dus niet ontworpen door de architect Husius, maar was een ontwerp van Egbert Gerrits van Benthem zelf. We vinden het torentje ook vermeld in de stukken waarin bouw materiaal ter sprake werd gebracht. Een leverancier van lood en andere metalen diende namelijk een rekening in, waarop genoteerd werd: *“Tot die toren moet wezen 475 voeten blik om die toren mee te bekleden, iedere voet gerekend 4 stuivers, bedraagt in geld f 95,-.”* Uit latere jaren kennen we rekeningen rondom herstelwerkzaamheden aan de toren, zodat we met zekerheid weten dat die toren altijd aanwezig is gebleven. In 1702 werd er bij herstelwerkzaamheden aan de toren opnieuw lood aangebracht. Jan Timmer haalde op 14 juli 1727 materiaal bij Hendrik ter Steege, toen hij met de toren aan het werk was. Er hebben nooit klokken in de toren gehangen. In de toren zat namelijk geen klokkenhuis, want in 1754 is dit met zekerheid niet aanwezig, en een schenking van twee klokken ging dat jaar niet door, zodat ook toen geen klokkenhuis in de toren werd ingebouwd. Een klokkenhuis is een stellage van balken, om de klok aan op te hangen.

De armen van het kruis waren verdeeld in twee vlakken, tussen drie pilasters, in de muur ingemetselde verdikkingen, die de muur extra stevigheid gaven. Net als bij de Coevorder kerk zullen er op de uiteinden van de armen van het kruis twee ramen gezeten hebben. Op de uiteinden van iedere arm van het kruis zat een deur in de buitengevel. Er liepen gangpaden vanuit de 4 deuren, over de graven in de kerk, naar het midden van de kruiskerk. Onder de oostelijke zijarm van de kruiskerk werd de grafkelder van de familie van Echten gebouwd. Daar werd kerkstichter Johan van Echten bijgezet. De kruiskerk was even breed en lang als de breedte van de huidige grote Hervormde kerk van Hoogeveen. Protestantse kerkbouw stond nog in de kinderschoenen. Met zijn prachtige ramen, de muren van gele steen, zijn ranke toren en zijn blauwe geglazuurde dakpannen moet de kruiskerk een schitterende verschijning zijn geweest. Een juweeltje....

De kerk was onder dak, maar daar was het dan ook mee gezegd. Regelmatig leverde de slechte toestand van het gebouw klachten op. De duif, het bijbelse

symbool van de Heilige Geest, was nogal eens overduidelijk in de kerk aanwezig. Maar de mensen hadden meer oog voor de overlast dan voor de symbolische betekenis daarvan. Volgens kerkvisitatoren uit 1660 was de kerk *'niet ongelijk een duivenkot, alsmede zonder vloeren, de glazen open, daar de duiven in en uit vlogen.'* In 1665 merkten de kerkvisitatoren op: *'dat bij gebrek aan goede voorzorg het gebouw lichtelijk komt te vervallen, gelijk wij ook zagen dat de duiven door de gebroken glazen in en uit vliegende de banken door haar drek vuil maken. Ook was de kerk nog ongevloerd.'*

De schoolmeester, ook koster en beheerder van de begraafplaats, kreeg een paar stuivers voor elke mededeling die hij na de dienst voorlas, de zogenaamde 'kerkespraak'. Die nieuwtjes werden door de kerkgangers besproken. Er werden afspraken gemaakt en er werden zaken gedaan. Het was voor velen de enige dag van de week dat men in de plaats kwam. Kopen en verkopen was natuurlijk niet toegestaan op zondag. Daar stonden zelfs flinke boetes op, als de Heer van Echten er tenminste achter kwam. Er werd gegeten in of bij de kerk en de duiven werden aangetrokken door de broodresten en andere achtergebleven voedingswaren. Het 17de eeuwse 'duivenprobleem' van Hoogeveen was alleen op te lossen als er glazen zouden komen in alle ramen van de kruiskerk, en als deze glazen na breuk onmiddellijk vervangen werden. Maar daar was geld voor nodig. De Van Echts waren er mee bezig, zoals we zagen aan de brieven over de gebrandschilderde ramen.

Om geld voor reparaties te krijgen en om eindelijk een tegelvloer te kunnen leggen, werden er drie bronnen aangeboord. Men gaf de ruimte onder de vloer vrij voor het in gebruik nemen als eigen graf. Men stelde een tweede collecte in en men verhuurde de banken. Al deze zaken speelden op het eind van de 17de eeuw, maar niet gelijktijdig. In 1689 waren er al 50 graven in de kerk uitgegeven, maar de banken waren nog zo'n 10 jaar vrij. Dat gaf aanleiding tot een opvallend probleem: als iemand een graf kocht, was dan ook de ruimte daarboven zijn eigendom? Mocht iemand een bank plaatsen op het graf van een ander? Men kon in die dagen zijn eigen bank laten maken en in de kerk zetten op het eigen familiegraf. Maar ook op het graf van een ander. De brouwer Hendrik Willem Camerlingh verzocht de Heer van Echten in 1698, om rentmeester Rutger Alberts Oldewortel te gelasten de door hem in de kerk geplaatste bank te verwijderen van het door Camerlingh gekochte graf. Het kon ook leiden tot een flinke ruzie. Gruttemulder Lijkle Feytses was in 1698 zo kwaad omdat de bank van Jan Berends van der Veen op zijn plaats stond, dat hij met geweld die bank aan stukken sloeg en de kerk uitsmeet. Het kostte hem f 50 boete.

De vleugels van de kerk werden 'hoeken' genoemd. In 1700 werd de kerk voor het eerst ordelijk ingericht naar de normen van die tijd. De vloer werd voorzien van mooie blauwe tegels. Er kwamen banken in de kerk, eigendom van de kerk zelf en te verhuren aan de vaste bezoekers. De banken stonden in de westerhoek en de noorderhoek. Het verhuren van banken werd een belangrijke bron van inkomsten. In het midden waren speciale vrouwenplaatsen, die ook verhuurd werden. In de zuiderhoek werd aanvankelijk geen enkele bank verhuurd. In 1704 kwam daar een nieuwe bank te staan van schulte Abraham de Vriese, die in 1703

nog een bank in de westerhoek had. Het bleef bij die ene verhuurde bank in deze zuiderhoek. In de oosthoek, boven de grafkelder van de Van Echtsens, stond alleen de bank van de familie Van Echten.

Om de kerk ordelijk in te richten, moest een andere plaats gezocht worden voor sommige banken, die door particulieren waren geplaatst. Men kon niet meer een eigen bank laten maken en die zomaar zetten op een plaats die men voor zichzelf opeiste. Met de herinrichting van de banken was men in 1700 druk bezig. Met de meeste eigenaren was goed te overleggen. Een probleem was nog de '*participantenbank*' voor de hoofdparticipanten van de Algemene Compagnie. Hij stond in het midden van de kerk, maar moest in verband met de herinrichting daar eigenlijk weg. Roelof van Echten tot Echten bood aan om hem te verplaatsen naar het 'Choor', het koor, zoals men de oostvleugel van de kruiskerk noemde. Dat was min of meer een ereplaats, bij die van de familie Van Echten. Blijkbaar was het een probleem om daarover te overleggen. Want wie was eigenlijk eigenaar van deze bank? De participantenbank zal niet veel gebruikt zijn, want de hoofdparticipanten woonden in Holland of Utrecht en kwamen zelden op het Hooge Veën. Het zal veel bekijks gegeven hebben, als er op een zondag wel eens iemand in de bank zat. Want dat was hoog bezoek van elders.

De kruiskerk bood plaats aan 800 bezoekers, beneden en op een galerij. Eenmaal verhuurde banken bleven leeg als de huurder niet aanwezig was, hoe druk het ook was. De verhuur van banken was voor veel kerkgangers erg ingrijpend. Het gevolg was een tweedeling. Wie betaalde, kon een goede plaats krijgen. Wie geen geld had, had een slechte plaats of een staanplaats achterin. Dat was ongeacht of men doof of halfblind was, of doodop omdat men met een slechte gezondheid een flinke afstand moest lopen om de kerk te bereiken. En ook ongeacht of de gehuurde bank wel of niet bezet was. Een eenmaal verhuurde bank was van de huurder en iedereen had daar verder af te blijven.

Het kon heel gevoelig liggen als iemand gebruik maakte van een bank die niet de zijne was. Op een zondag in juni 1761 beklom ds. De Vriese de preekstoel. Hij zag ineens dat er een vreemde dame in ZIJN bank zat. De predikant was zéér verontwaardigd. Het bleek te gaan om de 'franse juffrouw Karsting', een onderwijzeres die Franse les gaf. Hoogeveen kende toen niet meer dan wat we nu lager onderwijs noemen, maar in de Hoogeveense bovenlaag kon de jeugd Frans leren spreken door privé-onderwijs. Juffrouw Karsting was naar de kerk gekomen, niet wetend hoe of wat, en liep daar Arent Christiaans Hartman uit het Hollandsche Veld tegen het lijf. Waar zou ze kunnen zitten? Arent dacht dat het geen kwaad kon als ze ging zitten in de lege bank van de De Vriese's. Hoe haalde hij het in zijn hoofd, dacht de predikant. De kwestie werd zo hoog gespeeld, dat er zelfs aangifte werd gedaan bij de goorspraak van Echtsens Hoogeveen. Een goorspraak was een openbare bijeenkomst waar aangebracht kon worden wie welke wetten en regels overtreden had, opdat men beboet zou worden.

In 1726 was de kerk financieel sterk genoeg om zelfs aan verfraaiing te denken. Of moeten we zeggen: om na 74 jaar eindelijk de bouw af te ronden? Tot dat jaar was er namelijk geen zoldering. De mensen keken vanaf hun banken tegen het

houtwerk onder de kap aan. Er werd een bestek opgesteld om een zoldering en een achtkantige koepel in de kruiskerk in te bouwen. Dit werk werd aangenomen door Egbert Bronshooven voor f 225,-. In het midden van de achtkantige koepel, precies in het midden van de kerk, kwam een kroonluchter aan een roosvormige balkenconstructie. Die constructie was niet te zien, want er werd uitdrukkelijk in het bestek vermeld dat de koepel van binnen '*schoon en glad*' moest zijn. De rekeningen en kwitanties van de kerk laten tussendoor regelmatig details zien van het leven van alledag. Vooral ten aanzien van de ambachtslieden die bezig waren met herstel of verbouwingen. Steeds duiken de tonnen witkalk op, als de muren weer aangestroken of als er gemetseld moest worden. Om maar niet te spreken over de vele blauw geglazuurde pannen die de eerste 150 jaar bij storm door de lucht waaiden en vervangen moesten worden. Of de vele te repareren ruitjes, al dan niet inclusief het lood ertussen. Iedere reparatie had zijn eigen vakman.

Regelmatig komen we de naam tegen van de familie Metselaar. Leden van deze familie waren toen nog werkzaam in het beroep, dat hun naam zou worden. Soms wordt vermeld waarom ze aan het werk moesten. Berent Metzelaer heeft in 1653 liefst 200.000 stenen voor de nieuwe kerk op het Hooge Veen uitgesorteerd. Ook zijn zoon Evert wordt in de stukken genoemd. Beiden zullen ze bij de groep hebben gehoord, die onder leiding van aannemer Egbert van Benthem aan de kerk metselde. Ze bleven in Hoogeveen en leidden andere metselaars op, waarvan de huidige familie Metselaar uit Hoogeveen en Hollandscheveld afstamt. Ook zij werkten regelmatig aan de kerk of aan de school.

Ook over het leed van de ambachtsman lezen we in de stukken. Jan Jans Metse laar werkte in 1717, 1718 en 1719 enkele halve dagen aan de school. Hij moest daarvoor vijf gulden en 16 stuivers ontvangen, maar kerkmeester Abraham de Vriese, tevens schulte en het op één na hoogste gezag op het Hoogeveen, betaalt de hem maar niet. Op 12 november 1723 stapte Jan Jans Metselaar naar Heer Roelof van Echten, het hoogste gezag. Het hielp, want de 13de november, de dag erop dus al, wilde Abraham de Vriese wél betalen. Enkele jaren later werd Jan Metselaar min of meer teruggepakkt door schulte en kerkmeester De Vriese. Er moesten gaten in de muren worden gekapt, om de balken te leggen voor de in 1726 gemaakte zoldering en koepel. Jan Metselaar kreeg van schulte De Vriese de opdracht voor 3 stuivers per gat. Hij maakte in juli de gaten en werkte in september de muren netjes af, toen de zoldering klaar was. Op 14 november stond Jan Jans Metselaar opnieuw voor schulte en kerkmeester De Vriese. Hoezo drie stuivers per gat? Jan kon drie stuivers per balk krijgen, voor twee gaten dus. Als hij dat niet wilde ontvangen, dan moest hij het maar laten. Jan kon geen kant op, ontving de helft van zijn loon, en moest zijn handtekening voor ontvangst zetten onder de volledige rekening, die schulte Abraham de Vriese vervolgens declareerde bij de kerk. Daarmee ging de helft van Jan's loon naar De Vriese.

Toen er na het aftreden van kerkmeester Abraham de Vriese (1734) onderzoek werd gedaan naar zijn handel en wandel, kwam de zaak weer boven. Er werd op 3 september 1734 zelfs een rogt voor gehouden, een openbaar getuigenverhoor, in de tapperij van de weduwe van Claas ten Heuvel in het Haagje. De nieuwe kerkmeester Borchart Jans Prijs deed hier onderzoek in opdracht van de heer van

Echten. Jan Jans Metselaar 'de Oude' was een van de getuigen. Hij verklaarde op 8 oktober 1734 onder ede bij schulte G.H. van der Woude dat het waar was wat hij verteld had, 'zo *waarlijk mochte hem God Almachtig helpen.*' Er waren meer klachten over Abraham de Vriese. Borchard Jans Prijs deed Abraham de Vriese een proces aan. De Vriese stierf tijdens het slepende proces, maar werd postuum als fraudeur veroordeeld, zodat zijn erfgenamen de kerk een fors bedrag moesten betalen: het geld dat hij de kerk aantoonbaar tekort had gedaan, ten voordele van hem zelf.

Dat de kerk na bijna een halve eeuw eindelijk kon worden afgewerkt, was niet te danken aan de Heer van Echten of zijn mededirecteuren, maar vermoedelijk aan het financieel bijspringen door de boeren van Zuidwolde, verenigd in de Zuidwolder Compagnie, en de bewoners van Zuidwolder Hoogeveen, waaronder de Schutstraat en omgeving. Tot de Franse tijd bestond Hoogeveen uit twee gedeelten: Echtens Hoogeveen dat een zelfstandig schoutambt was en Zuidwolder Hoogeveen (ten zuiden van Het Haagje en de Schutstraat), dat ressorteerde onder de schulte van Zuidwolde. De mensen aan de Zuidwoldiger kant voelden zich buitengesloten, toen er een opvolger moest worden beroepen na het overlijden van ds Franzius. Maar ze moesten wel mee betalen. Anderhalf jaar lang werd er onderhandeld over het recht van beroepen.

In oktober 1681 werd een akkoord gesloten over het beroepen van een predikant, diens traktement en de overdracht van 'kerck ende kerckenkavel' aan de ingezetenen. Voor het eerst kregen de inwoners invloed op de gang van zaken. Voor het eerst werden twee kerkvoogden benoemd. De 'koloniërs' van de Zuidwolder kant (de boeren van Steenberg en Ten Arlo) waren evenwel buiten de onderhandelingen gehouden. Het zat nog steeds niet goed tussen hen en de familie Van Echten. Zij protesteerden tegen het contract en wilden hun plan doorzetten, om een eigen kerk, de tweede in Hoogeveen, te stichten op hun eigen veen. Toen het er op aankwam om zelf het traktement voor de dominee en de onderhoudskosten van de kerk op te brengen, ging dat plan niet meer door. Na enkele jaren sloten ze zich kerkelijk aan bij Echtens Hoogeveen. Mede door deze Zuidwolder inbreng kwam er meer geld beschikbaar en kon eindelijk de kerk worden afgebouwd. Het kerspel Hoogeveen was geboren. Rond die tijd werd de familie Van Echten voor een belangrijk deel buiten spel gezet. Problemen op allerlei gebied hadden zich opgestapeld. "*Tot voorkoming van moeilijkheden*", zo lezen we, werd in 1685 "*een minnelijk akkoord gemaakt en gesloten*" tussen Heer Roelof van Echten II en de gezamenlijke hoofdparticipanten en directeuren. Roelof van Echten II en zijn familieleden moesten daarin afstand doen van alle rechten en pretenties die hij had of dacht te kunnen hebben op basis van het feit dat zijn vader de kerk had laten bouwen of wat zijn grootvader Roelof van Echten I had gedaan voor de Kerckenkavel. Alles wat van belang was, moest besproken worden door de gezamenlijke directeuren van de Compagnie van 5000 Morgen. De Compagnie was eigenaar en beheerder van de kerk, niet de Van Echten.